

BOSHQARUVCHILIKKA OID MUTAFAKKIRLARNING SHARQONA QARASHLARI

Mahmudov Sherali Komilovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

magistratura bo'limi boshlig'i

Oyto'rayeva Sayyora Asqar qizi

Pedagogika yo'nalishi 3 – kurs talabasi

Email: oytorayevasayyora05@gmail.com

TEL: +998881932605

Annotatsiya: Ushbu maqola Sharq psixologiyasi nuqtai nazaridan boshqaruvchilikka oid tushunchalarni va mutafakkirlarning sharqona qarashlarini o'rganadi. Maqolada boshqaruvchilik tamoyillari, insonning ichki dunyosi, ruhiyati va axloqiy qadriyatlari asosida shakllangan boshqaruv usullari tahlil qilinadi. Sharqona yondashuvda boshqaruvchi faqat tashkiliy jihat emas, balki jamiyat, madaniyat va insoniy mukammallik bilan ham uyg'unlashgan otash sifatida ko'riladi. Shu bois maqola Sharqning buyuk mutafakkirlari (Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug' Tarxon Forobiy; Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Beruniy; Yusuf Xos Hojib; Temur ibn Tarag'oy Bahodir; Nizomiddin mir Alisher; Ahmad Donish va Abdulla Avloniylar va boshqalar) boshqaruvga oid nazariyalarining zamonaviy boshqaruv konsepsiyalariga ta'siri va amaliy ahamiyati xususida qisqacha ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: sharq psixologiyasi, boshqaruvchilik, sharqona qarashlar, mutafakkirlar, axloqiy qadriyatlar, Ahmad Donish, Abdulla Avloniy, Yusuf Xos Hojib, madaniyat va boshqaruv, jamiyat boshqaruvi, psixologik yondashuv.

Аннотация: В данной статье рассматриваются концепции управления и взгляды восточных мыслителей с точки зрения восточной психологии. В статье анализируются принципы управления, методы управления, сформированные на основе внутреннего мира, психики и моральных ценностей человека. В восточном подходе менеджер рассматривается как огонь, который находится не только в организационном аспекте, но и в обществе, культуре и совершенстве человека. Поэтому в статье дается краткая информация о влиянии и практическом значении теорий управления великих мыслителей Востока (Абу Насра Мухаммада ибн Мухаммада ибн Узлуг' Тархана Фараби; Абу Райхана Мухаммада ибн Ахмада Беруни; Юсуфа Хоса Хаджиба; Темура ибн Тараг'ой Бахадира; Низамиддина мир Алишера; Ахмада Дониша и Абдуллы Авлони и др.) на современные концепции управления.

Ключевые слова: восточная психология, менеджмент, восточные взгляды, мыслители, моральные ценности, Ахмад Дониш, Абдулла Авлони, Юсуф Хос Хаджиб, культура и менеджмент, государственное управление, психологический подход.

Annotation: This article studies the concepts of management and the Eastern views of thinkers from the perspective of Eastern psychology. The article analyzes the principles of management, management methods formed on the basis of the inner world, psyche and moral values of a person. In the Eastern approach, the manager is seen as a fire that is not only in the organizational aspect, but also in society, culture and human perfection. Therefore, the article provides brief information on the influence and practical significance of the management theories of the great thinkers of the East (Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlug' Tarkhan Farabi; Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad Beruni; Yusuf Khos Hajib; Temur ibn Tarag'oy Bahadir; Nizamiddin mir Alisher; Ahmad Donish and Abdullah Avloni, etc.) on modern management concepts.

Keywords: *eastern psychology, management, eastern views, thinkers, moral values, Ahmad Donish, Abdulla Avloni, Yusuf Khos Hajib, culture and management, public management, psychological approach.*

KIRISH

Rahbar shaxsini o'rganish muammosi kishilik jamiyatining barcha davrlarida muhim masala bo'lib kelgan. Buning asosiy sababi, birinchidan, har bir davrdagi ijtimoiy munosabatlar o'ziga xos ravishda ijtimoiy mavqe jihatidan kimningdir yuqori darajada turishini taqozo etgan bo'lsa, ikkinchidan, insonlarning hayot kechirish tarzi, ravnaqi, darajasi, farovonligi, baxtli turmush kechirishi shu yuqori mavqedagi shaxsga, uning turli fazilatlari va xislatlariga bog'liq bo'lganligidir. Mutafakkir ajdodlarimiz ta'lim otida, xalq ijodi mahsullarida adolatli va adolatsiz munosabatlarning yuzaga kelishi rahbar shaxsi, ya'ni shohga bog'liq ekanligi to'g'risidagi fikrlarni o'qiymiz.

Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug' Tarxon Forobiy (873-950) Abu Nasr Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asarida aholining ma'naviy va psixologik jihatdan boshqarilishida fozil odamlar shahrida shahar aholisining stratometrik xususiyatlarga ko'ra tabaqalanishi lozimligi uqtiriladi. Bunda jamiyat a'zolarining o'zlarini boshqarishlarida jamiyatning o'zini o'zi boshqarilishiga olib kelish lozim, lekin bu bilan bir vaqtning o'zida har bir a'zo o'z psixologik ma'naviy kamolotini usul ham da yo'nalishiga ko'ra yakkahol tarzda mavjud bo'ladi. "Shularning hammasini ikki yo'l bilan olish mumkin. Birinchidan, yuqoridagi hodisalar aslida qanday mavjud bo'lsa, inson qalbiga, ko'ngliga o'shanday o'rnashib qolsa, boshqalarning ko'nglida bu bilimlar qiyosiy yoxud taqlid asosida vujudga keladi. Ba'zi odamlar o'sha narsalami o'zlari his etishlari tufayli ko'ngillarida shu bilimlar vujudga keladi". Forobiy bu fikmi davom ettirib: "Ikkinchidan, ushbu sifatlarga ega bo'lmagan odamlar birikmasi esa, jaholatdagi va adashgan shaharlarning aholisini tashkil qiladi. Fikrlashlar, g'azab, hasad, nafratga asoslangan bunday shahar aholisi doimo bir-birlariga qarshi kurashib, bir-

birlariga dushmanlik qiladilar, eng kuchlilari boshqalarga nisbatan mukammalroq tuzilgan bo'ladi. G'olib kelganlar ham bir-birlarini yo'qotishga urinadilar, go'yo boshqa mavjudotlar nomukammalday, ularning borligi bularga zarar keltiradiganday, yoxud boshqalar ularga faqat qulday xizmat qilish uchun yaratilganday, barchasi bir-birini ezib ishlatishga intilishadi". Forobiy shuningdek, insonlarning yaxshi hayot kechirishi boshqaruvchi ya'ni rahbar shaxsiga bog'liq ekanligini uning turli fazilatlari bu borada unga yordam berishini uqtiradi. Uning fikricha, bu o'rinda rahbar shaxsi uchun gumanistik, insonparvarlik xususiyatlari muhimdir: "Kimki birovni baxt va saodatga erishtirish uchun zarur bo'lgan ish-harakatlarga ruhlantira olish qobiliyatiga ega bo'lmasa va bu ish-harakatni bajara olishga qudratsiz bo'lsa, bunday odam sira ham rahbar bo'la olmaydi. Ular yo'l-yo'riqlarni o'tmishda yashab o'tgan boshliqlardan o'rganadilar, lekin shu bilan birga, rahbar kelajak o'tmishdagi rasm-rusum, yo'l-yo'riqlarni isloh qilishni lozim topsa, turmush sharoiti taqozosiga qarab o'zgartiradi. Shuningdek, yomon odatlarni o'zida ifodalovchi o'tmishni ham o'zgartirmog'i kerak. Aks holda o'tmishning talablariga rioya etib, uning kayfiyati saqlansa, turmushda hech qanday yengillik, o'zgarish va o'sish ham bo'lmaydi". Forobiyning bu fikrlaridan ko'rinadiki, rahbar shaxsi birinchi navbatda o'zini yomon odatlardan ozod qila olishi, boshqalarni yaxshi ishlarga ruhlantira olishi kerak ekan. Bu fikrlarning bugungi kunimiz uchun ham ahamiyati pasaymaganligini kuzatish mumkin.

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad Beruniy (973-1048)
Markaziy Osiyoning buyuk donishmandlaridan biri bo'lmish Abu Rayhon Beruniy ham boshqaruv va boshqaruvchi shaxsi xususida o'zining bir qator fikr-mulohazalarini bayon etgan. U har bir kishiga baho berish uchun, uning qilgan ishini kuzatish mumkinligini ta'kidlaydi: "Har bir odamning bahosi o'z ishini ajoyib bajarishidadir" Beruniy o'zining "Hindiston" asarida ushbu g'oyani ilgari suradi: "Tabiati jihatidan boshqarish va siyosat ishlariga

qiziquvchi, boshliq bo'lishga fazilat va kuchi bilan haqli, fikr va maqsadda sabotli, davlatni o'zidan keyingilarga qoldirib, ularning o'z ota-bobolariga qarshi bo'lmasliklarini maqsad qilib olgan kishi tomonidan berilgan har bir buyruq, buyurilgan kishi oldida turg'un tog'lar singari mahkam bo'lib, u buyruqqa ko'p vaqtlar va uzoq zamonlar o'tsa-da, keyingilar ham bo'ysunadilar". Uning fikricha, tabiatan boshqarishga moyil bo'lgan hokim o'z fikri va qarashlarida qat'iy bo'lishi, o'z ishlarini amalga oshirishda donishmandlar tomonidan bildirilgan ilg'or mulohazalarga bo'ysunishi lozim. Odil hokimning asosiy vazifasi oliy va past tabaqalar, kuchlilar va kuchsizlar orasida tenglik va adolat o'rnatishdan iboratdir. Hokimning muhim vazifalaridan yana biri fan taraqqiyotiga, olimlarga g'amxo'rlik qilishdir. Demak, Beruniy o'z insonparvarlik g'oyalari bilan boshqaruv va rahbarlik psixologiyasi ta'limotlari rivojiga o'z hissasini qo'sha oldi. U insonlar orasida o'zaro tushunish, tenglik va boshqaruvda adolatni himoya qilib chiqdiki, bu fikrlar hamisha ham qadrlidir.

Yusuf Xos Hojib (1020/21—?) XI asrning yirik allomalaridan Yusuf Xos Hojib o'zining "Qutadg'u bilig", ya'ni "Saodatga boshlovchi bilim" asarida boshqaruvchi shaxsi, ya'ni podsho xalq bilan birga va adolatli bo'lishi lozimligi g'oyasi ilgari suriladi. Uning o'git va nasihatlarini hokimlarga qaratilgan bo'lib, boshqaruvchi rahbar tevaragida tabiatan yaxshi niyatli, yuksak axloq sohibi bo'lgan kishilar bo'lgandagina, u to'g'ri ishlar qilishi, to'g'ri farmonlar chiqarishi mumkin, shundagina mamlakat farovon bo'lib, ravnaq topadi. Yusuf Xos Hojibning fikricha: "Kishi qanchalik yuqori martabaga erishmasin, u baribir kamtar bo'lib qolishi lozim".

Temur ibn Tarag'oy Bahodir (1336-1405) Buyuk sarkarda, sohibqiron Amir Temur ham katta bir saltanatning asoschisi, rahbari sifatida boshqarish va rahbarlik masalalariga oid kuchli tamoyillarni yaratgan. Uning tuzuklari o'z davrining ijtimoiy voqeligiga xos bo'lgan stratometrik tuzilma hamdir. U o'z tuzuklarida 12 ta ijtimoiy tabaqani farqlab beradi:

- 1) sayidlar, ulamo, mashoyix, fozil odamlar;
- 2) ishbilarmon, donishmand odamlar;
- 3) xudojo'y, tarki dunyo qilgan kishilar;
- 4) noyonlar, amirlar, mingboshilar;
- 5) sipoh va raiyat;
- 6) maxsus ishonchli kishilar;
- 7) vazirlar, sarkotiblar;
- 8) hokimlar, tabiblar;
- 9) tasavvuf va hadis olimlari;
- 10) ahlihunar va san'atchilar;
- 11) so'fiylar;
- 12) savdogar va sayyohlar.

Amir Temur fikricha, bu toifa kishilarning taqdirini podshoh, xazina va askarlar hal qiladi. Ko'rinib turibdiki, bu turlanish asosini tabaqaning ijtimoiy voqelikka nisbatan bo'lgan munosabatlari va xulq-atvorlari tashkil etadi. Ijtimoiy hayotni boshqarishda bunday ijtimoiy-psixologik yondashuv Amir Temur uchun o'z davrida katta bir saltanatga asos solish imkonini bergan edi. Amir Temur davlatni boshqarish vositalari haqida to'xtalib, shunday yozadi: "Saltanat ishlarida to'rt narsaga amal qilish lozim:

- 1) kengash;
- 2) mashvarat-u maslahat;
- 3) qat'i qaror, tadbirkorlik, hushyorlik;
- 4) ehtiyotkorlik".

Uning fikricha: "Ishbilarmon, mardlik va shijoat sohibi, azmi qat'i, tadbirkor va hushyor bir kishi ming-minglab tadbirsiz, loqayd kishilardan yaxshidir" Bundan tashqari, o'rta bo'g'in rahbarlarini tanlash, ulardan hukumatni boshqarish ishlarida samarali foydalanishda uni nafaqat sinab ko'rish lozimligi, balki rahbarning individual-psixologik xususiyatlari, shaxsiy yo'nalganligi, e'tiqodi, ehtiyoji, motivi kabilarni inobatga olish, bu rahbarlarni

rag'batlantirish, yuqori lavozimlarga ko'tarish yoki jazolash usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligi ham Amir Temur tuzuklarida bayon etib berilgandir. Ko'rinib turibdiki, bundan 650-700 yil avval davlatni boshqarish va rahbarlik tamoyillariga oid g'oyalar nihoyatda progressiv bo'lgan. Chunki bu tamoyillar hozirgi zamon demokratik huquqiy davlatlar xarakteriga mos keladi. Bu donishmandlarimizning rahbarlik uchun zarur bo'lgan fazilatlar, davlatni idora etish uslubi va rahbarlik odobiga doir fikrlari ulkan ahamiyatga ega. O'rganilayotgan mavzuga oid adabiyotlar tahlilidan ko'rinadiki, sharq mutafakkirlari qarashlarini boyitgan holda, mazkur mavzu doirasida xalqimizning juda ko'plab atoqli shoir va davlat arboblari ham o'z fikrlarini bildirib ketganliklari tarixdan ma'lum. Ulaming ayrimlari xususida qisman to'xtalamiz.

Nizomiddin mir Alisher (1441-1501) Davlat arbobi bo'lgan, klassik namoyanda Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida jamiyatni adolat bilan boshqarish uchun shaxsda mavjud bo'lishi lozim bolgan sifatlar majmui Iskandar obrazi orqali bayon etilgan: "Dili, niyati pok, xayr va saxovatli, kamtarin va muloyim shaxs, dono podsho va dunyo sirlarini bilishga qiziquvchi aql-zakovat egasi rahbar bo'lishi kerak. Podsho bo'lishda manman, o'zini boshqalardan ustun qo'yish, o'zgalarni pisand qilmaslik, avom xalq bilan birga bo'lolmaslik xislatlari nuqsondir".

Ahmad Donish Maxdum ibn Nosir (1827-1897) Ma'rifatparvar shaxs Ahmad Donish fikriga ko'ra, agar boshqaruvchi odil va donishmand bo'lsa, xalqni qashshoqlikdan saqlab qolishi mumkin. Davlat bir guruh kishilargagina emas, balki xalq manfaatlariga xizmat qilishi zarur. Bu uchun esa, hukmdor shaxsi bilimdon, odil, donishmand bo'lm og'i lozim. Mamlakatni idora etishda hukmdor nafaqat o'z fikriga suyanishi, balki muhim davlat arboblari bilan maslahatlashib ish yuritishi lozim ekanligi ta'kidlanadi. Uning fikricha, mamlakatni shunday kishilar boshqarganda jamiyatda tartib va intizom o'rnatiladi.

Abdulla Avloniy (1878-1934) Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloqqa oid” asarida: “Har qanday nisbatan katta miqyosdagi bevosita ijtimoiy yoki birgalikdagi qilinadigan mehnat idora qiluvchiga ma'lum darajada muhtojdir, bu idora qiluvchi shaxsiy ishlarni bir-biriga muvofiqlashtiradi va ishlab chiqarish organizmini mustaqil organlari harakatidan kelib chiqadigan vazifalarni bajaradi”, degan fikrlari keltirilgan bo'lib, bu, o'z navbatida, “yakkabosh rahbar”ning bo'lishi muhim ekanligidan dalolat beradi. Busiz boshqaruv to'g'ri va to'liq bolmaydi. To'g'ri rahbarlik qilish uchun oldindan ko'ra bilish, ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarish va qiyinchiliklarni oldindan payqash va nazarga olish zarur. Har bir boshqarish vositasi faoliyatida muayyan tizimning bo'lishi shart. Buning ma'nosi shundan iboratki, bu ish tasodifiy bir-biriga aloqasi bo'lmagan tadbirlar yig'indisidan iborat bo'lmay, balki aniq sharoitni, vaziyat xususiyatini hamda jamoa oldidagi, shuningdek, uning ayrim bo'g'inlari oldida turgan vazifalarning xususiyatlarini qat'iy sur'atda tartibga solingan, bir-biri bilan bog'langan va chuqur o'ylab ko'rilgan reja va tadbirlar majmuasidan iborat bo'lishi kerakligi ta'kidlangan.

MUHOKAMA QISMI

Biz yuqorida to'xtalib o'tgan mutafakkirlarimizga, ularning asarlariga e'tiborimizni kuchaytirishimiz kerak. Maktablar uchun alohida shunday asarlar, yetuk shaxslar darsliklarini yaratish, kutubxonalarda bu asarlarni yanada ko'paytirishimiz kerak. Zero biz yoshlar kimlarning avlodlari ekanligimizni doimo his etaylik. Bu asarlar shunchaki tarix bo'lib qolib ketmasin, ularni kelajakka tadbiq qilaylik. Axir nega tarixni o'rganamiz tarixda qilgan xatolarimizni qaytarmaslik uchun emasmi. Butun dunyoga O'zbekiston buyuklar yurti ekanligini bildiraylik. Ajdodlarimizni fikrlarini bugungi kunimizga tadbiq etadigan bo'lsak, yurtimiz rivoji uchun hissa qo'shilgan bo'lardi. Bizning yurtimizda bunday dono insonlarning son-sanog'i yo'q,

ularning merosini o'rganish biz uchun ham farz ham qarz. Chunki tarixsiz kelajak yo'q!

XULOSA

Ushbu mavzu bo'yicha olib borilgan tahlillar va muhokamalardan ko'rinib turibdiki, mavzu zamonaviy hayotning muhim qirralarini qamrab oladi. U insonning jamiyat, iqtisodiyot, madaniyat yoki texnologiya sohalaridagi o'zgarishlari va ulardan kelib chiqadigan ijtimoiy, iqtisodiy yoki ma'naviy ta'sirlarni o'rganadi. Mavzu atrofida tahlil qilingan faktlar va ma'lumotlar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, har qanday jarayon va hodisa o'zining ijobiy va salbiy tomonlariga ega, ammo ushbu o'zgarishlarni ongli ravishda boshqarish va ulardan samarali foydalanish jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi.

TAKLIFLAR

Mavzuga oid bilim va ma'lumotlarni ko'paytirish, odamlar o'rtasida tushunchalarni oshirish, ishlarni reja asosida olib borish va ularni doimiy ravishda takomillashtirish, texnologiyalarni hayotga keng joriy qilib, ularning imkoniyatlaridan to'liq foydalanish, har xil vakillar o'rtasida fikr almashish va yaqin hamkorlik tashkil etish qonun-qoidalar va me'yorlarni zamon talablariga moslashtirish bo'yicha ishlarni davom ettirish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hayitov O.E. Boshqaruv psixologiyasi: O'quv qo'llanma / O.E. Hayitov; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - T.: TIQXMMI, 2019. - B. 24-32.
2. Каримова В.М., Дайитов О.Э., Джалапова С.М. Бошқарув психологияси. Уқув қўлланма. Олий уқув юртлари магистратура босқичи талабалари учун // Проф. В.М. Каримовнинг умумий тахрири остида. - Т.: "Fan va texnologiya" нашриёти, 2008. - 208 б.

3. Каримова В.М., Хайитов О.Э., Умарова Н.Ш. Бош кару в сохдсидаги профессионал компетенция асослари: Монография. / Проф. В. М. Каримова тахрири остида. - Х: "Fan va texnologiya", 2008. - 120 б.
4. Форобий, Абу Наср. Фозил одамлар шахри. - Х: А.Крдирий номидаги халк мероси нашриёти, 1993. - Б. 167-170.
5. Юсуф Хос Хожиб. Кутадгу билиг. - Х: "Фан", 1972. - Б. 163.
6. Амир Хемур угитлари. Туплам. Хузувчилар: Б. Ахмедов, А. Аминов. - Х: "Навруз", 1992. - Б. 75.
7. Авлоний А. Хуркий гулистон ёхуд ахлоқ. - Х: 1997. - Б. 7-105.